

ՊԼՏՄՈՒԹԵԼՆ ՀԱՄԱՐ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԱՀԱՆԱՅ ԾԱՒԱՌՆԵԱՆ

Յարութիւն Գնչյ. Շմաւոնեանը իր ժամանակին եղած է Հոյ առաջին պարբերականի հիմնադիրը: Ան Պարսկաստանի Շիրազ քաղաքից էր, ժամանակի կրթուած ժառանգականներից մէկը: Քաջասեղանի հայ հին և միջնադարեան մշակոյթի պատմութեանը, 1777 թուականին, կարոնցնելով երկու գլուխներին, Շմաւոնեանը լոյս տեսնում է աշխարհի կենսքը և նուիրում է մեծանկեղծութեան: Նա ուսումնասիրում է Պարսկերէն և Արաբերէն լեզուները և գրականութիւնը, փիլիսոփայական և աստուածաբանական դոմանները, և փորձած է խորամուխ լինել քուսթեան գաղտնիքներին:

1784 թուականին, Շմաւոնեանը գնում է Մոզրաս: Շատ կտրճ ժամանկամիջոցում, նա շնորհիւ իր հայրենասիրութեամբ, գիտելիքներով և առաքինի վարք ու բարքով այնքան սիրելի ու համակրելի է դառնում տեղի հայ համայնքին, որ վճռում է տեւական ու ընդձիշտ հաստատուել Մոզրասում և այդտեղ աշխատում է ամբողջ քառասուն տարի:

Յարութիւն Գնչյ. Շմաւոնեանը իր մի քանի գործակիցների ջանքերով շարունակում է Մազրասի հայկական գաղութում հաստատուած լուսաւորական աւանդութիւնները: Իր բոլոր ճիգ ու ջանքերով, կտրճ ժամանակում հմտացնելով տառեր ձուլելու արուեստին, նա 1789ին հիմնադրում է Մազրասի երկրորդ հայկական ապարտնը, որտեղ լոյս ընծայուած առաջին գրքայից «Մարիանէ կուսին վկայարանութիւնն» է: Յարութիւն Շմաւոնեանին օգնելու համար կալիաթայից Մազրաս է գալիս Սամուէլ Քանանյայ լայթմուզեանցը, որի խորհրդով Շմաւոնեանը հրատարակում է այնպիսի գիրքեր, որոնք պիտանի լինէին տեղի հայ դպրոցների համար: Դրանք էին՝ «Պաղտասար Դպրոթի ճիւղք Գերականութեանը, Դաւ-

ւիթ Անյադթի ճիւղք Սահմանացը, Ներսէս Շնորհալու ճիւղք Որդին և այլ աշխատութիւններ: Տպարանի հիմնադրման սկզբնական շրջանում այդտեղ տպագրուել են Հնդկահայերին տպարկուած Յովնէփ Արղութեանի կոնգրեսները, Թադէոս Սագինեանցի «Տեարակ որ կոչի Ողբ Հայաւասնեաց» գրքայից և այլն:

1794 թ. հիտեմերին, Յարութիւն Շմաւոնեանը հիմնադրում է հայկական առաջին պարբերականը՝ «Աղբարար» ամսագիրը: Սրանով սկսում է նրա գործունէութեան երկրորդ և առաւել արդասալից ժամանակաշրջանը:

«Աղբարար» ամսագրի առաջին համարի եմբարքականում, գիմելով ընթերցողներին ուշադրութեանը, Շմաւոնեանը նախապէս նրանց ծանօթացնում է իր նախաձեռնութեան թու շարժառիթներին և ծրագրին: Թէև ամսագիր հրատարակելու գաղափարը Շմաւոնեանին ընդօրինակել էր Անգլիացի գործիչներից, որոնք նոյն այդ տարին սկսել էին թերթ հրատարակել Մոզրասում, բայց նրա թուին նպատակն էր պատասխանել քաղաքայէն հայ իրականութեան առաջադրած հարցերին: Յարեւմտեան նպատակը իր կնիքն է դնում ամսագրի բովանդակութեան վրայ: Անշուշտ ի տարբերութիւն մի շարք նւթական երկիրներում սկզբնաւորում առաջին թերթերի, որոնք խոշոր քաղաքների առեւտրական բուլեւարդների գեր էին կատարում, «Աղբարար» ունէր հարցերի առաւել լայն ընդգրկում, և փաստօրէն դառնում է գիտամասնայական և գրական-հասարակական պարբերականի նախատիպը:

Ամսագրի առաջին բաժինը նախադասուած էր գեղարուեստական գրականութեան համար (ինքնուրոյն և թարգմտական): Երկրորդ մասին յաջորդած էր պատմա-բանասիրական բաժինը, ուր տեղ զետեղուած էին ընտիր նմուշներ պատմական գրականութիւնից: Իսկ երրորդ բաժինը նուիրուած էր արտասահմանեան, այդ թուում Անգրկովկասի, քաղաքական լուրերին, իսկ վերջինը՝ համայնքի կենսքին:

«Աղբարար» ի խմբագիրը՝ նոյն ինքը

Շմաւանեանը իր շուրջն է համախմբում մի քանի ժիր ու խանդավառ երիտասարդներ (որոնց կոչում էր վերակացուներ), որոնցով կազմակերպում է խմբագրական մարմին: Սահմանում է յատուկ կարգ, որի համաձայն՝ ընդ որ սպագորակիք նիւթերը կանխապէս պէտք է ասանային խմբագրութեան հաւանութիւնը:

Բայր քաղաքական և պատերազմական լուրերը Շմաւանեանը քաղում էր Եւրոպական թերթերից, նիւթի ընտրութեան գործում հանդէս բերելով քննական ժողովում:

Այստեղ Յարութիւն Գինյ, Շմաւանեանը հայկական եւանդ. և ժամանակ է նուիրել խմբագրական աշխատանքներին: ՀԱՊԳՐԱՐԱՐ առաջգրի հրատարակութեան հիմնական ծանրութիւնը ընկած էր նրա վրայ:

Իր ամբողջ խմբագրական գործունէութեան ընթացքում Շմաւանեանը մի նոր առաժնայի է հասնում Հնդկաստան գաղութում սեղանակած քաղաքական-հրատարակատեսական յօդուածները, դիպու մասնաշաղկապի նիւթերի և գեղարուեստական գրականութեան միջոցաւ նա հանդուստերէն քննարկում է իր ժողովրդի լուսաւորութիւնը ու դատարարութիւնը, քաղաքական ազատութեան հետ կապուած խնդիրները: Շմաւանեանի ՀԱՊԳՐԱՐԱՐ ի խմբագրի քրագրական գործունէութիւնը հետապնդում էր մի տեսակ սեւեռուն նպատակ՝ արթնացնել ժողովրդի քաղաքական ինքնագիտակցութիւնը, կ'ուզէր նրանց լուսաւորել Եւրոպական քաղաքակրթութեան ոգիով և հազարակից դարձնել ժամանակի մասուր շարժումը:

Իր յօդուածներէից մէկում Շմաւանեանը Եւրոպական երկրների քաղաքական գրութեան խնդրոյ վրայ քննարկում է հայութեան գրութիւնը: Ամէն տեղ խաղաղութիւններ և պատերազմներ, Հնդկաստանի վերջին գարի պատմութեան շնչին մասն է տեղի առանց արեւմտեղականութեան: Առաջնութիւնները խնդրում են Եւրոպայի հանդիմութ, Գերմանական կենտրոն, հագնվածքի մէջ է վրաստանի մեղավորին անհանգստացնում է ամբարձու հարեանքը:

Իսկ ինչ կը վերաբերի Հայերին, նրանք յետին թշուառութեան մէջ են ապրում: Վաճառականութիւնը, որ առեւծուայթ քարոզ վիճակում է, զուրկ է երկամուտի, և, ինչպէս պատկերասրահում արտայայտում է Շմաւանեան, եթէ ճշտօյն հիմքը աւաղի գրայ է հիմնական, մեծահարսւածները քննաշննարկում քարի գործ կատարելու, աղքատները չափազանց անզօր ու անօգնական են, իսկ ժողովրդի մեծագոյն թիւը ընդհանուր ագիտութիւնը նրան մարդկութեան մէջ միանգամայն յետին տարիներին է ձգած:

Շմաւանեան Պահանջներ իր ազգակիցները զգաստացնելու համար, հրապարակաբար այս անգամին դիպում է նրանց արժանապատուութեանը: ՀԱՊԳՐԱՐ կատարողութեան լինիմք ի մէջ այլապէս, միջոցաւ նայնք առ պատուի վաճառք այլապէս քայլէ իրեք գլխի պահանջ ի մէջ գիշերի: Աւ միջոցաւ նայնք առ ազգն մեծ տեսանկէս ոչ թէ միայն և տառապանք, այլ պատեալ ագիտութեամբ բոլորովին:

Շմաւանեանը ձգտում է օգնել իր ժողովրդի գէթ մասուր կենսից քարոզ մանր: Եւրոպական հրատարակութեան նա ներշնչում էր այն ժողովրդ, թէ պէտք է պայքարել գիտութիւն և իմաստութիւն ձեռք բերելու համար և չընկնել հարստութեան կեանքի: Հարստները ու չինչ են իմաստունների համեմատութեամբ, գրում է նա: Ի՞նչ որ Արիստոտէլի և Պլատոնի ժամանակ նայնք առ հարստներ են եղել: Նրանց անունները փնջուկ են, այնինչ պատմութիւնը անմահների գրել: Պլատոնի և Արիստոտէլի անունները: Ցարիներ խոքը, երբ Շմաւանեանը գաղափարել էր լրագրական գործունէութիւնը, իր ազգայնի հրատարակութիւններէից մէկի առաջարկում նրան սրտադին գրում է քաջ անում իր ընթերցողների հետ:

Հրատարակաբար յորդորում էր երբեք միայն իրենց ազգն ու հայրենիքն և չառ հարստն անտարբերութիւններով ու հարստութեամբ: Նա իր ընթերցողներին խորհուրդ է տալիս չմտադրուի հայրենի աշխարհը, որը ամբարձու է լինում:

նում բանուորների կողմից, չդառնալ հայերին և չմոռանալ մայրենի լեզուն։ Կոչ է անում հայերին՝ պահպանել իրենց բարբառն ու Արարատեան աշխարհը։

Շմառնեան Քահանան Աղգարարձի հրատարակութիւնը համարել է ռեպրոպրացիոն և Կաթննային Նոր՝ յայտնի դարձնել։ Հայ գործիչներին իր ձեռնարկները կարգալով՝ նա համոզուած էր, որ կարող էր լինէր միութեանը ազդին։

Պէտք է ենթադրել, որ նրա գործակիցները ևս ոչ միայն գիտակցում էին մամուլի նշանակութեանը, այլև շատ հասարակ պատկերացում ունէին ամսագրի խորհրդերի մասին։ Աղգարարձի մշտական աշխատակից ռուսերէն լեզուով, իբրև ողջնրթի խօսք, Աղգարարձի խորհուրդ է առին ուսումնասիրելու այլալեզու թերթերի աշխատանքի ոճը, լինել աշխատատեղ ու նախանձախնդիր, ազգային միայն ու միայն հաւատարմ լուրեր, մեծ տեղ տալ դատարարական յօդուածներին և գեղարուեստական գրականութեանը։

Աղգարարձը գործացնում էր ոչ միայն հայ ժողովրդի լուսաւորութեանը, այլև քաղաքական ազատագրութեան ծրագրերը։ Այսպիսով, ռուսերէն լեզուով հրատարակում էր հայապարտաւ առաջնորդողներին հանգամանորէն քննարկում էր Հայաստանի ազատագրման հետ կապուած հարցերը։ Աղգարարձի հրատարակութեան յայտը խորսխուած էր ուսումնական հզօր պետութեան ընդհանրականութեան և օգնութեան վրայ։

Աղգարարձի մէջ լոյս է առնում Նոր Նախընտանի և Գրիգորիպօլիս քաղաքների հիմնադրումը (1792), տեղւոյն հայութեան ստացած առանձնաշնորհումներին մասին, նաև Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի հաւատարմացումների մասին Ռուսական արքունիքի՝ Հայերի հանդէպ ունեցած մարդասիրական նկատառումների վերաբերելը, որով ամրապնդւում էին գաղութահայերի յայտերը։ Իսկ միւս կողմից, Արեւելեան Հայաստանի սահմանակից Գրիստոնեայ վրացական թագաւորութեան ազդարարութիւնը ներշնչում էր այն հաս-

տաւը թէ Հայաստանի ազատագրումից յետոյ, երկրի ներքին ու կաղապարական կոնկրետ հարցերը կը լուծուեն Հեռակա Ներկայից թագաւորի անմիջական աջակցութեամբ։

Շատ հաւանական է ռուսերէնից ռուսերէն կեղծ գրչանուածով Աղգարարձի աշխատակցի է Մարգարիտ լուսաւորական շարժման գործուն մասնակիցներից մէկը՝ Քահանայ և գրող Թադէոս Տէր Անդրէասեան - Սոգրեանցը։

Ռուսերէնից ռուսերէն շարագրում է իր ծրագրի երկրորդ մասը. շնչում է թէ Հայերը պէտք է վերցնեն իրենց գանձերը և գնան Հայաստան։

Հայագրում նրանք պէտք է գտնուեն երկրորդ քաղաքականութեան ու արհեստները, երկրում ստեղծեն ներքին բարեքնք, բանալ գաղութական լայն ցանց, իրենց գաղապարներն պէտք է կրթեն աշխատատեղութեան և ուսումնասիրելու ռուսերէն։

Աղգարարձը ամսագրի թղթակիցները Հայ ժողովրդի առջև ծառացած մեծ խնդիրները քննարկելիս, բանավիճում էին։ Ամսագրի թղթակիցները Հայոցի Հայքն և Աղգարիցը, Հայոցի հայքն հիմնաւորապէս քննութեան ենթարկելով հայերի և ինչու չէ Հայ ժողովրդի անյաշնաղութիւնների բուն պատճառները, նրանց շատ խիստ կերպով կշտամբում են տեղորոշութեան և այն բանի համար, որ բոլոր իրենց սպասելիքներն ու ակնկալութիւնները կապած են Աստուծոյ շնորհների հետ։

Շատ ակններ ևս պարզ է թէ ազօթքները և բարի ցանկութիւնները չեն կարող փրկել մարդկանց, եթէ արանք խուսափեն աշխատանքից։ Նա այսպէս է գրում. «Միտաբանի, արիւնի, խորհիլ և առաջնաւոր հարկաւոր է, և ուրեղող որ սրանք գտնուին, առանց երկարապէս կը գտնուի ազատութիւն, փառք, պատիւ և ամենայն ցանկալի մարդկային կեանքի մէջ։ Նա կոչ է անում մանուկ սերնդին դատարարական ջանասիրութեան ոգիով, որով միայն կարող է երաշխիք լինել Հայերի բարոյ երեսնքի ու նրանց ազատութեան իրաւների կատարման առթիւ. բոլոր ազգերին շնորհները վերէն հաւատարապէս

բաժանողած են, շարունակում է նա. մարտիկ պէտք է որ իրենց ձեռքով բարիքներ ստեղծեն, և ոչ թէ աղօթքով խնդրեն Աստուծոց:

Այս պարագայում Վեդգակիցը առարկում է Վշայ որդի հային՝ նրա կարծիքով աշխատանքը հասցի լուծման միակ ու վերջին ճանապարհը չէ: Պէտք է կրթել սերունդը, լուսաւորել ժողովրդի միաջն ու մտայնութիւնը: Հայերի և ի մասնաւորի Հայ ժողովրդի ձախարհութիւնը ներքէ նա բացատրում է նրանով միայն որ իր հայրենակիցները ուսում չունեն նրանց ունեցուածքով կարելի է մի ամբողջ ազգ բարձրացնել, բայց աւագ ու փոքր ծանօթ չեն կրթութեան բարիքներին՝ միաբնութեանը և ճշմարտութեանը, ընկածին օգնելու անհրաժեշտութեանը: Ճիշդ և իրաւացի է, որ օտար դպրոցներում կրթւած ու դաստիարակուած հայ երիտասարդները շատ բարի տրինակ են տալիս իրենց շրջակային, բայց դժբախտաբար գաղութի մեծ մասը չգիտէ բարեգործութիւն անել և անկարող է հասկանալու իր քարոզներին:

Վեդգարարձի հրապարակախօսները թէև յաճախ բանավիճում են, բայց ինչպէս որ յաճախ նկատել են բանասէրները, նրանց ելակէտը նոյնն է մնում: Հոյերին շատ հարկաւոր էր հաղթելու ազգային ինքնաճանաչութեան, կրթութեան և լուսաւորութեան, աշխատանքի և բարոյական բարձր առաքինութիւնների բարձր ոգիով կրթել նրանց դաստիարակութեան ճանապարհով:

Շմաւոնեանը իր Վեդգարարձ ամասորով ցանկանում էր իրականացնել այդ ծրագիրը: Նա թերթի սեղով էջերում գեղեցիկ է բնագիտական գրոյցներ, յօդուածներ՝ նուիրելով Յրաւեհիական յեղափոխութեանը ինչպէս նաև Լեհական գէպերին:

Թէ՛ Ռուսաստանից և թէ՛ Կովկասից ստացած նամակների բովանդակութիւնը նրան հնարաւորութիւն էին տալիս դադութեան ծանօթացնելու հեռաւոր հայրենիքում աղէի ունեցող քաղաքական անցողաբաններին:

Գեղարքունեանական գրականութեանը Յարութիւն Շմաւոնեանը մեծ նշանակու-

թիւն է տուել և դրա միջոցաւ շտապել է դաստիարակել իր ընթերցողներին: Իր ամասորի մպագրութեան հնարաւորութիւնը նա օգտագործել է մեծ կորուստից փրկելու հայ հեղինակների աշխատութիւնները (նախատուր Զուգայեցու Վասմութիւն Պարսից, Յակոբ Այուբեանցի Վէշդարարի խանի Պատմութիւնը):

Ամասորի էջերում նա գեղեցիկ է նաև թարգմանական գրականութեան մի շարք նմուշներ: Շմաւոնեան Քահանայի գործունէութեանը մեծապէս նեցուկ է քաշալիքող կղզի է Ռուսաստանի հոգևոր առաջնորդ Յովսէփ Արզութեան Եպիսկոպոսը՝ որն իր կոնդակներում շարունակաբար ընդգծում էր Հայերին եւրոպական քաղաքակրթութեանը հաղորդակից դարձնելու անհրաժեշտութիւնը: Ազգը չի ծաղկի առանց դրան, դրում էր նա և նոյնիսկ յոյս յայտնում թէ դա կ'օգնի վերագնալու հայրենիքը:

Վեդգարարձ ամասորի հրատարակչութեան գործը թէև շատ խանգաւառութեամբ է ընդունւում, բայց չի յաբառեւում: Ամասորի իր բաժանորդագրութեամբ բնաւ չի ապահովում խմբագրի կատարած ծախքերը (բաւական է յիշել, որ առաջին իսկ տարուան բաժանորդների թիւը միայն 28 էր հասած) և ընդամենը 18 համար լոյս ընծայելուց յետոյ, 1796 թուականին, Շմաւոնեանը զադարեցնում է Վեդգարարձի հրատարակչութիւնը:

Շմաւոնեան Քահանայի լուսաւորչական գործունէութիւնը սակայն չի ընդհատուում, նա դեռևս լուսագոյնս կարող էր օգտուել ապարանի ընձեռած հնարաւորութիւններից: 1771ին հրատարակւած մի գրքի առաջաբանում, նա համոզուած էր թէ Տպարանը կը վառուի իբրև ճրագ և չոյս կը տայ իմաստութեան փափաքողներին:

Շմաւոնեան Քահանայն Վեդգարարձի ընթերցողներին միշտ էլ յանձնարարում էր կարգաւ նաև թարգմանական գրականութեան ընտիր օրինակները:

Երբայերէնից թարգմանուած Գիրք Անուանեալ Դեկավար Մանկանց աշխատութեան մասին նա գրում է, թէ այն լի է իմաստութեամբ և հանճարով: Այդ

գիտքը կը բռնայ մարդկանց մտքի աշխարհը, կը լուսաւորի հզաւց զօրութիւնը, մարդկանց կը տայ Գիտութիւն և հանճար, սրտից շատ աւելին կ'արժեն քան սոսկին ու պատուական ունեւոր:

Շմառնեանն Գանահանն իր գործուհեւութեան երբորք և զերջինն շրջանում գրադուած էր միայն հրաաարողչութեան գործունէութեամբ: 1797 թուականին զերջապէս լոյս է բնծայուած Դուիթ Անյաղթի Վերք Սահմանացը, որոյ ապագրական աշխատանքները սկսուել էին 1784 թուականին, Շմառնեանին լուսարարութեան գործունէութիւնը աւելի է իր արդիւնքները:

Գաղութում հանդես են գալիս գործիչներ, որոնք նախընտրում են ազդարարական գործին: Շմառնենիանի նախկին գործակալացիներից մեկը՝ Եփրատում Սիմեոնեանը 1803 թվականին Շմառնենիանի ազդարարական հրատարակում է Կնիզլերեն-Հուդեոնեն գիտերիկ բառապարբեր, որը նախորդում էր ազգի կրթությանը անդամներին:

Այդ գրքի քննարանը մասնագետան ներդրանակում է նմանատեղի սկզբունք-
ներին: Յայտնի է որ չմոկեաւած հողը
չի կարող պաղպաղել լինել, այնպէս էլ
չպիտեւած միտքը չի կարող փայլել:

1809 թուականին, դադարեալայ Սա-
մուէլ Մուրադեանը թարգմանել է առին
Ֆրանսիացի վրպասան Մորմանէի Ճիւ-
լիուսիոս պատմագէտը: Այդ նոյն ա-
րին արդէն ծերացած Շմաւոնեան քա-
նան իր ուղարկած անորէնութիւնը յանձ-
նում է իր չնորձերի ասպետ Մկրտում

Սթեփանեանի և այլ ճարտգ աւետարան
գործիչներ, բայց շարունակում է մաս-
նակեցել գաղութի հասարակական կեանքին:

Հնգգլխայ գաղութի գործիչները ժժ. գործի սկզբին անվերջ շարունակում էին զբաղուել հայերի քաղաքական ազատագրման հարցով: Նրանք պարբերաբար մեղմվեցին դաժնարում, ուրանդ քննում էին Հայաստանի ազատագրման հետաքննարկումը և համապատասխան նամակներ խմբագրում, որանք ուղարկում էին Ռուսիայ և Վրաստանի թագաւորներին, ինչպէս Աղեքսանդր Ա. ին և Հերակլին, ուրանք կարգում և ստորագրում են յառնկայա: Յարութիւն Շմաւոնեանի ստորագրութիւնը առաջինն էր (35 ից): Նրա համաւշիւ է ընդհանում շնչառում Ռուսաստանի օրինկրոսիայի ազգւ և հայութեան զրկութեան անկրկապաւ հուսառով:

Ազգաբարձր ամսագրի խմբագիր Յա-
րութիւն Շամսնեան քահանայ վարժա-
սեւել է 1824 թուականին՝ Մադրասում
Հայ լուսանոցի լուստարչի մասին ժա-
մանակակիցները մեծ հիացմունքով են
խոսել և բնդգծել են նրա անուանած
նախնական թիւերն իր ժողովրդին:

Այսպես, նրա ժերմաւոր ու անկեղծ բարեկամը, տաղանդաւոր սուսուցիչ և բա նասէր Չայթադեանցը, գրում է նրա մասին. «Միշտ ցանկալի զգուշ և սասա թակաց և զլինութւն ազգին, թողալ զնորա ընտանեաց և զուսկաց, բնակի ի յօտարութեան և առ այսպիսի շահեկան դարգիւնաբարութեան աջնիշ:

ՌՈՒԲԷՆ ՎՐԴ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ

